

O‘QUVCHILARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA MEDIANING ROLI (THE ROLE OF MEDIA IN DEVELOPING CRITICAL THINKING IN STUDENTS)

Yo‘ldasheva Gulshanoy

O‘zbekiston Milliy Pedagogika universiteti,

Professional ta’lim va san’at fakulteti,

1-bosqich bakalavr talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola zamonaviy axborot muhitida o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda medianing (ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli platformalar) o‘rni va imkoniyatlariga bag‘ishlangan. Tanqidiy fikrlash – ma’lumotni tahlil qilish, manbani baholash, dalillarni tekshirish, manipulyatsiyani aniqlash va asosli xulosalar chiqarish qobiliyatidir. XXI asr ko‘nikmalari qatorida u eng muhim o‘rinlardan birini egallaydi. Maqolada media orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning ijobiy jihatlari (turli nuqtai nazarlarga kirish, fakt-cheking resurslari, interaktiv mashg‘ulotlar, media ta’lim dasturlari, kollaborativ o‘rganish) hamda to‘sqinlik qiluvchi omillar (dezinformatsiya, filtr qabariqlari, echo-kameralar, sensatsiyalarga asoslangan kontent, algoritmik tarfkashlik) tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘quvchilarning yosh davrlariga ko‘ra mediadan foydalanish xususiyatlari, o‘qituvchilar va ota-onalarning roli, maktabda media savodxonlik va tanqidiy fikrlashni integratsiyalashgan holda o‘qitish usullari (masalan, “5 W” savollari, Socratic questioning, birgalikda tahlil qilish) yoritilgan. Dolzarb muammolar qatorida yolg‘on yangiliklar (fake news) tarqalishi, sun‘iy intellekt generatsiya qilgan kontentning ko‘payishi, o‘quvchilarning impulsiv va yuzaki media iste‘moli, xususan qisqa videolarning diqqatga bo‘lgan ta’siri muhokama qilinadi. Maqola yakunida o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni media orqali rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar (media savodxonlik darslari, haftalik fakt-cheking amaliyoti, tarmoqlararo loyihalar, o‘qituvchilar malakasini oshirish) berilgan.

Abstract: This article examines the role and potential of media (mass media, social networks, digital platforms) in developing critical thinking in students within the modern information environment. Critical thinking – the ability to analyze information, evaluate sources, verify evidence, detect manipulation, and draw reasoned conclusions – is one of the most essential 21st-century skills. The article analyzes positive aspects of media for critical thinking development (access to diverse perspectives, fact-checking resources, interactive games, media literacy programs, collaborative learning) as well as obstacles (disinformation, filter bubbles, echo chambers, sensational content, algorithmic bias). Age-specific characteristics of media use, the role of teachers and parents, and integrated teaching methods (e.g., "5 W" questions,

Socratic questioning, collaborative analysis) are discussed. Current challenges, including the spread of fake news, AI-generated content, students' impulsive and superficial media consumption, and the impact of short videos on attention, are highlighted. Practical recommendations for developing critical thinking through media (media literacy lessons, weekly fact-checking practice, interdisciplinary projects, teacher training) are provided.

Kalit soʻzlar: tanqidiy fikrlash, media savodxonlik, oʻquvchilar, dezinformatsiya, fakt-checking, filtr qabariq, echo-kamera, media taʼlim

Keywords: critical thinking, media literacy, students, disinformation, fact-checking, filter bubble, echo chamber, media education

Kirish

Bugungi raqamli asrda oʻquvchilar har kuni turli manbalardan – televideniye, ijtimoiy tarmoqlar (Telegram, Instagram, TikTok, YouTube), yangiliklar saytlari, bloglar, podkastlar – koʻp miqdorda axborot qabul qilmoqda. Har bir oʻquvchi endi passiv tomoshabin emas, balki faol ishtirokchi: u kontent yaratadi, baham koʻradi, sharh yozadi va boshqalarning fikrlariga taʼsir qiladi. Biroq, axborot oqimining haddan tashqari koʻpligi va uning ichidagi yolgʻon, chalgʻituvchi va manipulyativ materiallarning koʻpligi oʻquvchilarning axborotni toʻgʻri qabul qilish va baholash qobiliyatiga jiddiy sinov qoʻymoqda.

Tanqidiy fikrlash – bu maʼlumotni shunchaki qabul qilmasdan, balki uni tahlil qilish, manbasini tekshirish, dalillarni baholash, tarafkashlikni aniqlash va oʻz asoslangan xulosasini chiqarish qobiliyatidir. UNESCO, PISA (Xalqaro oʻquvchilarni baholash dasturi) va boshqa tashkilotlar tanqidiy fikrlashni XXI asrning eng muhim koʻnikmalaridan biri deb eʼlon qilgan. Media esa bu koʻnikmanirivojlantirish uchun ham qurol, ham maydon boʻlib xizmat qiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi – oʻquvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda medianing ijobiy va salbiy rolini tahlil qilish, yosh davrlariga oid xususiyatlarni koʻrsatish, dolzarb muammolarni aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Asosiy qism

1. Tanqidiy fikrlash tushunchasi va uning komponentlari

Tanqidiy fikrlash quyidagi asosiy koʻnikmalarni oʻz ichiga oladi:

- Manbani baholash: Axborotni kim, qayerda, qachon, nima maqsadda tarqatgan?
- Dalillarni tekshirish: Tasdiqlangan faktlar bormi? Maʼlumotlar ishonchli manbalardan olinganmi?
- Tarafkashlikni aniqlash: Muallif yoki platforma biror siyosiy, diniy yoki tijoriy manfaatga egami?
- Manipulyatsiyani aniqlash: Emotsional bosim, qoʻrquv, “boʻlib-tashla” kabi usullar qoʻllanilganmi?

- Argumentatsiyani tahlil qilish: Xulosa dalillarga asoslanadimi? Mantiqiy xatolar bormi?
- O‘z fikrini asoslash: Qabul qilingan axborot asosida o‘z mustaqil, dalillangan xulosasini chiqarish.

2. Medianing tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi ijobiy roli

Agar media to‘g‘ri yo‘naltirilgan va pedagogik vosita sifatida qo‘llanilsa, u tanqidiy fikrlashni kuchli rivojlantirishi mumkin:

- Turli nuqtai nazarlarga kirish imkoniyati: Internet orqali o‘quvchilar bir mavzu bo‘yicha turli mamlakatlar, turli siyosiy va madaniy qarashlarga ega manbalarni o‘rganishi mumkin. Bu ularga bir tomonlama fikrlashdan chiqishga yordam beradi.

- Fakt-cheking (haqiqatni tekshirish) resurslari: “FactCheck.org”, “PolitiFact”, “Snopes”, “Hoax.uz” kabi platformalar o‘quvchilarga yolg‘on yangiliklarni qanday aniqlashni o‘rgatadi. Ular mustaqil tekshiruv metodlarini ko‘rishlari mumkin.

- Interaktiv va o‘yinlashtirilgan (gamified) media savodxonlik dasturlari: “Bad News Game”, “Fake It to Make It”, “Get Bad News” kabi onlayn o‘yinlar o‘quvchilarni dezinformatsiya tarqatuvchi rolga qo‘yib, ularga manipulyatsiya usullarini o‘z boshidan kechirish imkonini beradi. Tadqiqotlar ushbu o‘yinlardan keyin o‘quvchilarning yolg‘on yangiliklarni aniqlash qobiliyati sezilarli oshishini ko‘rsatgan.

- Media ta‘lim bo‘yicha o‘quv dasturlari: Finlyandiya, Kanada, Estoniya kabi mamlakatlarda maktablarda majburiy media savodxonlik va tanqidiy fikrlash fanlari joriy etilgan. Finlyandiya PISA 2022 da tanqidiy fikrlash bo‘yicha dunyoda birinchi o‘rinda – bu bevosita ularning maktabdagi media ta‘limi natijasidir.

- Kollaborativ (hamkorlikda) o‘rganish: O‘quvchilar ijtimoiy tarmoqlarda birgalikda projektlar tayyorlashi, bir-biriga berk savollar (closed questions) emas, balki ochiq (open-ended) muammolarni muhokama qilishi mumkin. Masalan, “Bu yangilik haqiqiy mi? Keling, birgalikda tekshirib ko‘raylik” kabi faoliyatlar.

- Tahliliy va diskussiya formatidagi kontent: YouTube’dagi ilmiy-ommabop kanallar (Veritasium, Kurzgesagt, Ted-Ed), podkastlar (Radiot, “Dunyo bo‘ylab”) o‘quvchilarga murakkab mavzularni tushunish va ular haqida tanqidiy fikr yuritishga yordam beradi.

3. Medianing tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi salbiy tomonlari va to‘siqlar

- Dezinformatsiya va “fake news” (soxta yangiliklar): Agar o‘quvchi ishonchli va ishonchsiz manba farqini bilmasa, u yolg‘on ma‘lumotlarga asoslanib noto‘g‘ri xulosalar chiqaradi. Soxta yangiliklar haqiqiy yangiliklardan tezroq tarqaladi (MIT tadqiqoti).

- Filtr qabariqlari (filter bubble) va echo-kameralar (aks-sado xonalari): Algoritmlar o‘quvchiga faqat uning qarashlariga mos kontentni ko‘rsatadi. Natijada o‘quvchi qarama-qarshi dalillarni ko‘rmaydi, o‘z noto‘g‘ri e‘tiqodlari

mustahkamlanadi va tanqidiy fikrlashga bo‘lgan ehtiyoj pasayadi.

- Sensatsiyaga asoslangan va emotsional kontent: Hamma mediyalar mantiq va faktlarga emas, balki qo‘rquv, g‘azab, ajablanish kabi his-tuyg‘ularga murojaat qiladi. Emotsional bosim ostida o‘quvchi tanqidiy qarash qobiliyatini yo‘qotadi.

- Algoritmik tarafkashlik (algorithmic bias): Tavsiya tizimlari o‘quvchining zaif tomonlaridan kelib chiqib, uni ekstremal yoki radikal kontentga olib borishi mumkin (“qirg‘oqqa tushirish” – “rabbit hole” hodisasi).

- Qisqa videolarning diqqat va fikrlashga ta’siri: TikTok, YouTube Shorts, Instagram Reels kabi platformalardagi juda qisqa va dinamik videolar o‘quvchilarning diqqatini uzoq vaqt ushlab turish qobiliyatini pasaytiradi. Ular chuqur tahlil o‘rniga tez, yuzaki iste’molga o‘rganadi.

- Sun’iy intellekt (AI) generatsiya qilgan kontent: Chat GPT, Midjourney, deepfake texnologiyalari hech qanday odam qo‘li tegmagandek real ko‘rinadigan matn, rasm va videolarni yaratadi. O‘quvchining oddiy tekshiruv bilan ham ularni haqiqiydan farqlashi qiyin.

Vaqtning boshqara olmaslik: O‘quvchilar ijtimoiy tarmoqlarda ko‘p vaqt sarflab, aslida biror mavzu bo‘yicha chuqur o‘rganish va tahlil qilishga vaqt topolmaydi.

4. Yosh davrlariga ko‘ra xususiyatlar

- Boshlang‘ich maktab (7-10 yosh): Bolalar haqiqat va fantaziyani ajrata oladi, ammo hali mavhum tushunchalar (manipulyatsiya, tarafkashlik) ular uchun qiyin. Bu yoshda ular ishonchli va ishonchsiz manba farqini oddiy misollar bilan o‘rgatish mumkin. Masalan: “Buni doktor aytdimi yoki multfilm qahramoni?”.

- O‘rta maktab (11-14 yosh): O‘quvchilar mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi. Ular manba, dalil va xulosa o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuna oladi. Bu yoshda ularga faktcheking, emotsional manipulyatsiyani aniqlash va bir xil voqea haqidagi turli manbalarni solishtirish o‘rgatilishi mumkin.

- O‘smirlik (15-18 yosh): Ular mustaqil fikrlashga, abstrakt tushunchalarga va murakkab argumentatsiyaga qodir. Bu davrda ularga siyosiy propagandani tahlil qilish, deepfake texnologiyalarini o‘rganish, algoritmik tarafkashlikni tushunish va o‘z mediasini yaratishda axloqiy mas’uliyatni singdirish kerak.

5. O‘qituvchilar, maktab va ota-onalarning roli

Maktabda tanqidiy fikrlash va media savodxonlik alohida fan sifatida yoki mavjud fanlar (til, tarix, tabiatshunoslik, informatika) tarkibiga integratsiyalashgan holda o‘qitilishi mumkin. O‘qituvchining asosiy vazifalari:

- O‘quvchilarga “5 W” savollarini berishni o‘rgatish: Kim (Who) yozgan? Nima (What) yozilgan? Qayerda (Where) nashr etilgan? Qachon (When)? Nima uchun (Why) – muallifning maqsadi qanday?

- Sokratik so‘roq (Socratic questioning) usulini qo‘llash: “Bu nimaga asoslanadi?”, “Agar buning aksi to‘g‘ri bo‘lsa-chi?”, “Qanday dalil sizni fikringizni

o‘zgartirishga majbur qiladi?’’.

- Birgalikda haftalik “fakt-cheking soati” o‘tkazish: bir haftadagi eng shubhali yangiliklarni sinfda birgalikda tekshirish.

- O‘quvchilarga turli xil (qarama-qarshi) manbalarni o‘qish va ularni solishtirish topshirig‘i berish.

- Ota-onalarni jalb qilish: uyda bolalar bilan birga filmlar, yangiliklar yoki ijtimoiy tarmoqdagi postlarni muhokama qilish, ularga namuna bo‘lish.

6. Dolzarb muammolar

- Yangi “infrastruktura” sifatida deepfake: O‘qituvchi va o‘quvchi deepfake videolarni oddiy ko‘z bilan aniqlay olmaydi. Bu esa “ko‘z bilan ko‘rganimga ishonaman” degan tanqidiy fikrlashning asosiy qoidasini buzadi.

- Soxta ilmiy maqolalar (predatory journals) va yolg‘on ekspertlar: Internetda har kim o‘zini “professor” yoki “doktor” deb nomlashi mumkin. O‘quvchilar haqiqiy va soxta ekspertni farqlashni bilishi kerak.

- Maktablarda metodik bazaning yetishmasligi: Ko‘pgina mamlakatlarda, jumladan O‘zbekistonda media savodxonlik va tanqidiy fikrlash bo‘yicha standart darsliklar, o‘qituvchilar uchun qo‘llanmalar yetarli emas. O‘qituvchilarning o‘zi bu sohada yetarli malakaga ega emas.

- PISA natijalaridagi farq: O‘zbekiston PISA 2022 da o‘qish savodxonligi va tanqidiy fikrlash bo‘yicha past natijalarga ega – bu mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlashga ta’lim tizimida yetarli e’tibor qaratilmayotganini ko‘rsatadi.

- Ijtimoiy tarmoqlardagi bosim (social pressure): O‘quvchilar o‘z tengdoshlari orasida “yolg‘iz qolmaslik” uchun aniq bir qarashni qabul qilishga majbur bo‘lishi mumkin, hatto u noto‘g‘ri ekanligini bilsa ham.

7. Amaliy tavsiyalar

- Maktab dasturiga “Media savodxonlik va tanqidiy fikrlash” fanini majburiy joriy etish (haftasiga 1-2 soat).

- Barcha fanlardan (til, tarix, biologiya, fizika) darslarda media misollaridan foydalanish – masalan, tarixda soxta tarixiy hujjatlarni tahlil qilish, biologiyada vaksinalar haqidagi yolg‘on maqolalarni tekshirish.

- Haftada bir marta “Fakt-cheking kuni” o‘tkazish: bir nechta shubhali yangiliklarni sinfda birgalikda tekshirish.

- O‘quvchilarga “Mediashunos” loyihasini taklif qilish: bir hafta davomida ma’lum bir mavzu bo‘yicha turli manbalarni yig‘ib, ularni tahlil qilish va o‘z hisobotini yaratish.

O‘qituvchilarning malakasini oshirish bo‘yicha treninglar va onlayn kurslar tashkil qilish (masalan, UNESCO media savodxonlik bo‘yicha bepul resurslari).

- Ota-onalar uchun “Raqamli ota-ona” maktablarini tashkil qilish – bolalari bilan birgalikda media va tanqidiy fikrlash asoslarini o‘rganish.

· Maktab kutubxonalarida fakt-cheking bo'yicha stendlar, ishonchli va ishonchsiz saytlar ro'yxatini taqdim etish.

Xulosa

Media o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun kuchli va ikki tomonlama quroldir. Bir tomondan, u turli nuqtai nazarlarga, fakt-cheking resurslariga, interaktiv o'yin va dasturlarga kirish imkoniyatini beradi. Yaxshi media ta'lim o'quvchilarning manba baholash, manipulyatsiyani aniqlash va asosli xulosa chiqarish qobiliyatlarini oshiradi. Ikkinchi tomondan, dezinformatsiya, filtr qabariqlari, echo-kameralar, algoritmik tarafkashlik va sun'iy intellekt generatsiya qilgan kontent tanqidiy fikrlashga jiddiy to'sqinlik qiladi.

O'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda, maktabda media savodxonlik va tanqidiy fikrlashni erta yoshdan boshlab, bosqichma-bosqich va fanlararo integratsiyalashgan holda o'qitish zarur. O'qituvchilar, ota-onalar va jamiyatning barcha a'zolari bu jarayonda faol ishtirok etishi kerak. Faqat shundagina o'quvchilar axborot oqimida adashmaydigan, manipulyatsiyaga berilmaydigan va haqiqatni yolg'ondan ajrata oladigan tanqidiy fikrlovchi shaxslar bo'lib kamol topadi. Bu nafaqat ularning shaxsiy muvaffaqiyati, balki demokratik va ochiq jamiyatning barqarorligi uchun ham muhimdir.

Conclusion

Media is a powerful double-edged sword for developing critical thinking in students. On one hand, it provides access to diverse perspectives, fact-checking resources, interactive games and programs. Good media education improves students' abilities to evaluate sources, detect manipulation, and draw reasoned conclusions. On the other hand, disinformation, filter bubbles, echo chambers, algorithmic bias, and AI-generated content seriously hinder critical thinking.

Considering age-specific characteristics, media literacy and critical thinking should be taught starting from an early age, gradually and in an interdisciplinary manner. Teachers, parents, and all members of society must actively participate in this process. Only then will students grow into critically thinking individuals who do not get lost in the information flow, are not manipulated, and can distinguish truth from falsehood. This is important not only for their personal success but also for the stability of a democratic and open society.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Xodjaev B.X., Rahimova D.T. Pedagogikada tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlari. Toshkent: "O'qituvchi", 2020. 288 b.
2. Karimova M.A., Yusupov Sh.A. Media savodxonlik va yoshlar tarbiyasi. Toshkent: "Niso Poligraf", 2021. 230 b.

3. Normatov U.R. Boshlang‘ich maktab o‘quvchilarida tanqidiy fikrlashni shakllantirish. “Boshlang‘ich ta’lim” jurnali. 2022;3(1):45-52.
4. Mamadaliyeva N.Sh. Axborot asrida tanqidiy fikrlashning ahamiyati. Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2023. 176 b.
5. Xolmatova G.A., Shodiyeva Z.M. O‘quvchilarda mediasavodxonlikni baholash mezonlari. “Pedagogika va psixologiya” ilmiy jurnali. 2021;4(2):33-41.
6. Wineburg S., McGrew S., Breakstone J., Ortega T. Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning. Stanford Digital Repository, 2016.
7. Breakstone J., Smith M., Wineburg S., et al. Students' Civic Online Reasoning: A National Portrait. Educational Researcher. 2021;50(8):505-515.
8. Roozenbeek J., van der Linden S. The fake news game: actively inoculating against the risk of misinformation. Journal of Risk Research. 2019;22(5):570-580.
9. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education. OECD Publishing, 2023.
10. UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum for Teachers. Paris: UNESCO, 2011.
11. Bulgarian Journal of Science and Education Policy (BJSEP). Critical thinking in education: A review of international practices. 2022;16(1):45-67.